

2000. TAVASZ, II. GEOMETRIA FELADATSOR: FUNDAMENTÁLIS CSOPORT, FEDŐFELÜLETEK, GEOMETRIAI CSOPORTELMÉLET

Ismétlés. Egy M Hausdorff-tér egy *topologikus n -sokaság*, ha minden pontjának van a nyílt B^n -nel homeomorf környezete. A komplexusok lehetnek szimpliciálisok vagy sem, végtelenek és végtelen dimenziósak is, de a továbbiakban minden X tér ívszerűen és lokálisan ívszerűen összefüggő, mint az összefüggő komplexusok.

Az $\{f : (S^n, s_0) \rightarrow (X, x_0) \text{ folytonos}\}$ halmaz homotópia-ekvivalenciaosztályain bevezethetőek a $\pi_n(X)$ *homotópiacsoportok*; ha valaki csak a $\pi_1(X)$ fundamentális csoportot ismeri, házi feladat az általánosítás. A fundamentális csoport kiszámítására a legfontosabb eszköz a *Seifert-Van Kampen-tétel*: ha $U \cup V = X$ összefüggő részkomplexusokra felbontás úgy, hogy $Y = U \cap V$ is összefüggő és tartalmazza az $x_0 \in X$ alappontot, továbbá $\phi : Y \rightarrow U$, $\psi : Y \rightarrow V$ beágyazások, akkor

$$\pi_1(X, x_0) = \pi_1(U, x_0) *_{\pi_1(Y, x_0)} \pi_1(V, x_0)$$

amalgámos szabadszorzat, ami a rendes szabadszorzathoz a $\{\phi_*(c)\psi_*(c)^{-1} = 1 \mid c \in \pi_1(Y, x_0) \text{ generátor}\}$ relációk hozzávételét jelenti. Speciálisan, ha V 1-összefüggő, akkor $\pi_1(X, x_0) = \pi_1(U, x_0)/N$, ahol N a $\phi_*(\pi_1(Y, x_0))$ által generált normálosztó.

Topologikus sokaságok közötti $p : \tilde{M} \rightarrow M$ *fedőleképezés*: minden $x \in M$ -nek van U környezete, hogy $p^{-1}(U)$ minden összefüggő komponensfől a p egy homeomorfizmus. Ilyenkor minden $\gamma : x \rightarrow y$ M -beli görbe lokálisan felemelhető tetszőleges x feletti x^* pontból indulón, és az egész γ -nak legfeljebb egy innen induló felemeltje van. Ezentúl minden fedés reguláris legyen, azaz létezzen is mindenütt a teljes felemelés, az épeszű példák ilyenek. *Monodrómia-tétel*: x és y közötti homotóp görbék ugyanabba az x^* -ba való felemeltjeinek végpontjai megegyeznek, és a felemelt is homotópok.

$D(x^*) = \{\gamma : x \rightarrow x^* \text{ görbék, amelyek felemeltje záródik } x^* \text{-ban}\}$ részcsoportja $\pi_1(M, x)$ -nek, és különböző x^* felemeltkhez ezek konjugált részcsoportok. Ráadásul minden $D \leq \pi_1(M)$ -hez konstruálható $(\tilde{M}, p)$ fedés, amely ezt a D -t adja vissza; sőt, $\pi_1(\tilde{M}) = D$. Kisebb részcsoporthoz erősebb fedő tartozik, $D = \pi_1(M)$ esetén $\tilde{M} \simeq M$, $D = \{1\}$ esetén $\tilde{M}$ az *univerzális fedő*, ami 1-összefüggő.

Minden γ M -beli görbéhez természetes módon tartozik egy $f_\gamma \in \text{Aut}(\tilde{M}, p) = \{\phi : \tilde{M} \rightarrow \tilde{M} \text{ homeomorfizmus, amire } p(x^*) = p(\phi(x^*)) \forall x^* \in \tilde{M}\}$ *fedőautomorfizmus*, sőt, $\text{Aut}(\tilde{M}, p) \simeq N_{\pi_1(M)}(D)/D$, ahol $N_G(H)$ a normalizátort jelenti egy $H \leq G$ részcsoporthoz. Ez a csoport diszkrétén hat $\tilde{M}$ -on, fixpontmentesen és tranzitíven hat a fedés fibrumain, így $\tilde{M}/\text{Aut}(\tilde{M}, p) \simeq M$; speciálisan az univ. fedőre $\tilde{M}/\pi_1(M) \simeq M$, mint pld. $\mathbb{R}^2/\mathbb{Z}^2 \simeq \mathbb{T}^2$.

1. A fenti fogalmak megszokásához bevezető példák:

- a. Egy gráf fedője is gráf.
- b. Adjuk meg $\mathbb{T}^2$ és $\mathbb{P}^2\mathbb{R}$ összes fedőterét!
- c. $\pi_1(X \times Y) = \pi_1(X) \times \pi_1(Y)$.
- d. Egy topologikus csoport fundamentális csoportja kommutatív.
- e. Ha $n > 1$, akkor $\pi_n(X)$ kommutatív.
- f. $\pi_1(X)/[\pi_1(X), \pi_1(X)] = H_1(X, \mathbb{Z})$.
- g. Ha X -nek deformációretraktuma az Y , akkor $\pi_n(X) = \pi_n(Y)$ minden n -re.
- h. Ha $\tilde{M}$ univ. fedője M -nek, akkor $n > 1$ -re $\pi_n(\tilde{M}) = \pi_n(M)$.

- i. Tegyük fel, hogy a G_1 és G_2 részcsoporthoz együtt generálják G -t, $A = G_1 \cap G_2$; ehhez definiáljunk egy $X(V_1, V_2, E)$ páros gráfot, miszerint $V_i = G/G_i$, és $E = \{(gG_1, gG_2) \mid g \in G\}$. Igazoljuk, hogy az X pontosan akkor fa, ha $G = G_1 *_A G_2$.
2. A Seifert-Van Kampen-tétel segítségével igazoljuk, hogy:
- a. Egy gráf fundamentális csoportja mindig szabad, mégpedig ha veszünk egy T feszítőfát, ami tartalmazza az x_0 alappontot, akkor a T -ből kimaradt élek fölötti szabad csoport.
- b. A $g \geq 0$ génuszú kompakt irányítható 2-sokaságokra

$$\pi_1(M_g) = \langle a_1, \dots, a_g, b_1, \dots, b_g \mid [a_1, b_1] \cdots [a_g, b_g] = 1 \rangle.$$

A g -fül-egy-Möbiusz-szalag N_g felületekre és a K 2-Möbiuszos Klein-kancsóra hasonlóan kitalálható. Több kompakt 2-sokaság nincs.

- c. Adjunk meg két nem homotóp 2-sokaságot, amik fundamentális csoportja megegyezik.
- d. Minden $G = \langle S \mid R \rangle$ végesen generált csoporthoz természetesen tartozik egy 2-komplexus $\mathcal{C}_G(S, R)$, amelyre $\pi_1(\mathcal{C}_G) = G$. Ha tényleg természetesen konstruáltuk, akkor ennek univerzális fedője, $\text{Cayley}_G^2(S, R)$ olyan, hogy az ő 1-csontváza izomorf a csoport $\Gamma(G, S)$ Cayley-gráfjával. Ha G végesen prezentált, akkor $\mathcal{C}_G(S, R)$ véges sok cellából áll, de általában még ekkor sem egy 2-sokaság.
- e. Igazoljuk, hogy minden végesen prezentált csoporthoz van olyan kompakt 4-sokaság, aminek ő a fundamentális csoportja. (Használjuk azt, hogy a (t, t^2, t^3, t^4, t^5) , $t \in \mathbb{R}$, momentumgörbe segítségével minden szimpliciális 2-komplexus, és ezért a fenti $\mathcal{C}_G$ komplexus is beágyazható $\mathbb{R}^5$ -be.)
3. Legyen M egy kompakt Riemann-sokaság.
- a. Az $(\tilde{M}, p)$ univerzális fedőn pontosan egy Riemann-metrika vezethető be úgy, hogy a p egy izometria legyen. Ilyenkor a $\pi_1(M) \simeq \text{Aut}(\tilde{M}, p)$ fedőtranszformációk egy diszkrét részcsoporthát alkotják $\text{Isom}(\tilde{M})$ -nak.
- b. Milyen állandó görbületű metrikák vezethetők be a **2.b.** feladat M_g felületein?
4. Számoljuk ki a következő fundamentális csoportokat!
- a. $\pi_1(S^n)$, $\pi_n(S^1)$.
- b. $\pi_1(SO(3))$; $\pi_1(GL(n, \mathbb{C}))$ legalább $n = 1$ -re.
- c. Igazoljuk, hogy minden $f: \mathbb{P}^2 \mathbb{R} \rightarrow S^1$ leképezés nullhomotóp.

Aki tudja, hogy minden folytonos leképezéshez van vele homotóp sima is, ismeri a Sard-tételt, továbbá tisztában van a sima leképezések fokának fogalmával, bizonyíthatja, hogy $\pi_k(S^n) = 0$ ha $k < n$, és $\pi_n(S^n) = \mathbb{Z}$. Aki még a fibrált nyálábok egzakt homotópia-sorozatát is tudja, az az $S^1 \rightarrow S^3 \xrightarrow{\gamma} S^2$ Hopf-fibráció segítségével, ahol $S^3 = \{(z, w) \in \mathbb{C}^2 : |z|^2 + |w|^2 = 1\} \simeq SU(2)$, $S^2 \simeq \mathbb{P}^1 \mathbb{C}$, $\gamma: (z, w) \mapsto -z/\bar{w}$, bizonyíthatja a fentiek után eléggé meglepő $\pi_3(S^2) = \mathbb{Z}$ tételt.

Megjegyzendő még, hogy Shelah egy tétele szerint egy kompakt X fundamentális csoportja végesen generált vagy kontinuum számosságú, így pld. $\mathbb{Q}$ -val sem lehet izomorf. Érdekes továbbá, hogy az előző bekezdés eredményei alapján az S^1 és az S^2 egy pontbeli összeragasztásával kapott véges szimpliciális komplexus második és harmadik homotópiacsoporthoz is $\mathbb{Z}^\infty$ -nel izomorf, azaz a fundamentális csoporttal ellentétben nem végesen generált.

5. Bizonyítsuk be a 4.a. feladat felhasználásával $n \leq 2$ -re a legfontosabb fixpont-tételeket:

- a. *Brouwer*: ha $f : B^n \rightarrow B^n$ folytonos, akkor van fixpontja.
- b. *Borsuk-Ulam*: nincsen $f : S^n \rightarrow S^{n-1}$ folytonos antipodális leképezés, azaz, ahol $f(-x) = -f(x)$ lenne.

A Borsuk-Ulam egy következménye, hogy $\mathbb{R}^n$ -nek nincsen S^n -nel homeomorf részhalmaza. (Bizonyítsuk!) Egy másik, amit talán egy majdani *Fixponttételek* feladatsoron láthatunk bizonyítva, hogy bármilyen csúnyán megcsinált zsemle-sonkásajt szendvicset is pontosan kettéoszthatunk egyetlen egyenes vágással.

Csomónak hívjuk az S^1 egy $\mathbb{R}^3$ -ba való beágyazását. Két csomó ekvivalens, ha van olyan $f : \mathbb{R}^3 \rightarrow \mathbb{R}^3$ homeomorfizmus, ami a K_1 és K_2 beágyazott S^1 -képeket is egymásba viszi. Egy K csomó csoportjának a $\pi_1(\mathbb{R}^3 \setminus K)$ -t nevezzük. Néha vesszük az $\mathbb{R}^3$ egy-pont-kompaktifikáltját, S^3 -at, és a kompakt $S^3 \setminus K$ -t nézzük; igazoljuk, hogy a hozzárendelt fundamentális csoport ugyanaz! Tipikus példák a *tórusz csomók*: a $K(m, n)$ csomót az $l(x) = (m/n)x \subseteq \mathbb{R}^2$ egyenesből ($1 \leq m \leq n$, $(m, n) = 1$) kapjuk a szokásos $\mathbb{Z}^2$ -tel való faktorizálással.

6. Igazoljuk, hogy a $K(m, n)$ csomó csoportja $\langle \alpha, \beta \mid \alpha^m \beta^n = 1 \rangle$. Lássuk be (esetleg a mindjárt következő csoportelméleti eredmények felhasználásával), hogy ezek a csoportok minden $1 < m < n$ értékre különböznek egymástól, és az $m = 1$ -hez tartozó $\mathbb{Z}$ csoporttól is! Tehát ez egy csomó különböző csomó!

7. Legyen F_r az r elem által generált szabad csoport.

- a. F_r minden részcsoportha szabad.
- b. Ha $N \triangleleft F_r$ nem-triviális normálosztó, akkor N pontosan akkor végesen generált, ha $[F_r : N] \leq \infty$. (Ld. még 11.a-t!)

8. Legyen F_r ugyanaz, mint fent.

- a. $F_r \simeq F_s$ pontosan akkor, ha $r = s$. (Nézzük meg, hány 2 indexű részcsoporth van F_r -ben!)
- b. Ha $r \geq 2$, akkor F_r -nek minden $n \geq 2$ -re van n indexű részcsoporthja, és az F_t -vel izomorf, ahol $t = 1 + n(r - 1)$.
- c. Adjuk meg két S^1 egy pontbeli összeragasztásával kapott B_2 csokor **a**-nak megfelelő 2-rétegű nem-izomorf fedőit.

Csoportok geometriai tulajdonságainak vizsgálatához természetes fogalom a következő: a metrikus terek közötti $f : (M_1, d_1) \rightarrow (M_2, d_2)$ leképezés egy *kváziizometria*, ha $\exists \lambda \geq 1, C \geq 0$ konstansok, hogy $1/\lambda d_1(x, y) - C \leq d_2(f(x), f(y)) \leq \lambda d_1(x, y) + C$ minden $x, y \in M_1$ pontpárra, és $\exists D \geq 0$, hogy M_2 minden pontjától van $f(M_1)$ -nek legfeljebb D távolságra pontja.

Tetszőleges, S -sel végesen generált G csoporthoz vehetjük a $\Gamma(G, S)$ Cayley-gráfon a szokásos gráf-metrikát. Esetleg az éleket külön-külön még elláthatjuk a $[0, 1]$ szakasz metrikájával. Egy csoport *végeinek számán* azt a maximális számot értjük, ahány végtelen összefüggő komponenst kapunk, ha $\Gamma(G, S)$ -ből elhagyunk egy véges csúcshalmazt. Mindjárt látni fogjuk, hogy ez nem függ S -től.

9.a. Ha S_1 és S_2 két véges gen-rendszer, akkor a két Cayley-gráf kváziizometrikus.

- b. Rajzoljuk fel pld. a $PSL(2, \mathbb{Z}) \simeq \mathbb{Z}_2 * \mathbb{Z}_3$ csoport Cayley-gráfját a természetes generátorokkal, és keressünk egy F_2 -vel izomorf részcsoporthot 6-os indexszel! (Ld. még 13.c-t!)

- c. Minden csoportautomorfizmus kváziizometriaként hat a Cayley-gráfon.
  - d. Egy csoport végeinek száma kváziizometria-invariáns. Így pld. biztos nem kváziizometrikusak: egy valamilyen F véges csoport, $\mathbb{Z}$, $\mathbb{Z}^2$, ill. F_r . (Amúgy a végek száma eleve csak 0, 1, 2 vagy ∞ lehet.)
10. *A geometriai csoportelmélet alaptétele.* Ha az (X, d) tér lokálkompakt, teljes, és bármely két pontja között van geodetikus, továbbá a G csoport diszkrétén hat izometriákkal, és az X/G faktor kompakt, akkor G végesen generált, és tetszőleges $x \in X$ -re a $G \rightarrow X, g \mapsto g(x)$ beágyazás egy kváziizometria.
11. Az előző tétel segítségével igazoljuk, hogy:
- a. Ha G végesen generált és H egy véges indexű részcsoportha, akkor H is végesen generált. (Ennek kombinatorikus csoportelméleti bizonyítása nagyon strapás.)
  - b. Ha M egy kompakt Riemann-sokaság, akkor $\pi_1(M)$ kváziizometrikus az $\tilde{M}$ univerzális Riemann-metrikus fedőhöz, ld. **3.a-t**.
  - c. F_r kváziizometrikus F_s -sel tetsz. $r, s \geq 2$ értékekre. Sőt, tetszőleges véges sok (legalább 2) véges csoport szabad szorzata is kváziizometrikus velük.

A **11.a.** feladat komplementereként fogható föl, hogy minden megszámlálható csoport beágyazható valamilyen 2-generátoros csoportba, ami a kombinatorikus és geometriai csoportelmélet alapvető fontosságú Higman-Neumann-Neumann-bővítésének egy szép alkalmazása. Speciális esetként:

12. Legyen $Sym_f(\mathbb{Z})$ azon $\mathbb{Z}$ -permutációk csoportja, amelyek csak véges sok elemet mozgatnak. Ez nyilván nem végesen generált.
- a. A $\tau : n \mapsto n + 1$ permutációval együtt generált csoport már végesen generált.
  - b. $Sym_f(\mathbb{Z})$ részcsoportha annak a $\langle \tau, \psi \rangle$ két elem által generált csoportnak, amely a $\mathbb{Z} \cup \{\infty\}$ halmazon hat, $\tau(\infty) = \infty$ (amúgy a fenti eltolás), illetve $\psi(0) = \infty, \psi(\infty) = 0$, amúgy az identitás.

Az előzővel együtt az utolsó két feladat is kilóg kicsit, főleg a **13.e.** miatt kerültek most pont ebbe a feladatsorba.

13. A G csoport *reziduálisan véges*, ha $\forall 1 \neq g \in G$ -re létezik egy véges F csoport és egy $\phi : G \rightarrow F$ homomorfizmus, hogy $\phi(g) \neq 1$.
- a. Ha egy csoport rez. véges, akkor minden részcsoportha is az.
  - b. A természetes $SL(n, \mathbb{Z}) \rightarrow SL(n, \mathbb{Z}/q\mathbb{Z})$ leképezés miatt $SL(n, \mathbb{Z})$ rez. véges.
  - c. Az $\begin{pmatrix} 1 & 2 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$ és $\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 2 & 1 \end{pmatrix}$ elemek szabadon generálnak egy F_2 részcsoporthot $SL(2, \mathbb{Z})$ -ben, így F_r rez. véges minden r -re.
  - d. Ha G rez. véges, akkor minden $G \rightarrow G$ szürjektív homomorfizmus bijekció is.
  - e. Ha a $\{g_1, \dots, g_r\}$ elemhalmaz generálja F_r -et, akkor ez egy szabad generátorrendszer.
14. G pontosan akkor rez. véges, ha létezik egy M Hausdorff-tér és ezen G -nek egy hű csoporthatása úgy, hogy az *kaotikus*, azaz
- (i) a véges pályák uniója sűrű M -ben, és
  - (ii) topologikusan tranzitív a hatás, azaz bármely két nemüres nyílt $U, V \subseteq M$ -re létezik $g \in G$, hogy $g(U) \cap V \neq \emptyset$.
- Adjuk meg $SL(n, \mathbb{Z})$ -nek egy kaotikus hatását a $\mathbb{T}^n$ tóruszon!